



## ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (друга половина 1960-х – 1980-ті рр.)

*У статті розкривається діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури зі збереження об'єктів козацької доби. Розглядається робота як правління організації, так і цілої низки регіональних підрозділів. Висвітлюються заходи по вивченню, обстеженню, реставрації пам'яток, їх захисту від руйнування впродовж другої половини 1960 – 1980-х рр.*

Пам'ятки історії та культури є цінним національним надбанням, унікальним спадком, який залишився від попередніх поколінь і потребує збереження та примноження. Україна по праву належить до країн з багатою історико-культурною спадщиною, нараховуючи 147 тис. пам'яток, що відносяться до різних історичних періодів. Козацька доба стала значимим етапом не тільки в сфері українського державотворення, суспільного, національного розвитку, а й перетворилась на катализатора зростання рівня культури, зокрема, залишивши по собі чималу кількість визначних споруд.

З історією козацтва пов'язані дві паралельно існуючі групи об'єктів – нерухомі пам'ятки історії та пам'ятні знаки. Нерухомі пам'ятки історії – це «один із видів історико-культурної спадщини, що включає розташовані просто неба матеріальні об'єкти (будинки, споруди, поховання, природні утворення) й локалізовані території (пам'ятні місця природного й антропогенного характеру), які є реальними свідками історичних по-



дій і явищ, життя і діяльності відомих діячів та носіями інформації загальнолюдського, етнопонаціонального значення про всі сфери суспільно-політичного, економічного, культурного і духовного розвитку народу і кожної країни»<sup>1</sup>. На відміну від цієї, синхронної у часі з історичними подіями, групи пам'яток меншу історичну цінність складають пам'ятні знаки – «матеріальні об'єкти (скульптури, меморіальні дошки, стели, пам'ятні камені), створені або використані для увічнення історичних подій, персоналій тощо»<sup>2</sup>.

В даній статті розглянемо тільки групу нерухомих пам'яток, пов'язаних з історією українського козацтва. Найбільша концентрація козацьких об'єктів в територіальному відношенні припадає на тісно пов'язані з воєнними діями Волинь, Поділля, Дніпропетровщину. Згідно з класифікацією за формально-хронологічними ознаками, розробленою Е. Пісковою та Л. Федоровою, виділяється п'ять груп нерухомих пам'яток<sup>3</sup>, в тому числі і козацької доби: будівлі адміністративного, громадсько-політичного, військового, релігійного, житлового та іншого призначення (наприклад, фортеця XIII–XVIII ст. в м. Хотині Чернівецької області, палац Розумовського в смт. Батурині Чернігівської області тощо); інженерно-технічні і виробничі споруди (рештки горнів для видобування заліза на околиці Кам'янської Січі в с. Республіканець Бериславського району Херсонської області); об'єкти природи (Музична балка, Вошива скеля на о. Хортиці в м. Запоріжжі); пам'ятні місця (місце битви запорізьких козаків з польсько-шляхетськими військами 1648 р. в м. Жовті Води Дніпропетровської області); поховання (могила уманського полковника І. Ганжі в Пиляві Старосинявського району Хмельницької області).

Впродовж свого існування пам'ятки зазнавали значних руйнувань як від природних, так і від антропогенних чинників: війн, антирелігійних кампаній, перепланувань, неправильної експлуатації, численних актів вандалізму тощо. В середині 1960-х рр. з подачі наукової та творчої інтелігенції в суспільстві остаточно сформувалась думка про необхідність створення окремої громадської організації по охороні історико-культурної спадщини



і залучення широких кіл населення до цієї справи. Під впливом численних громадських пропозицій ЦК КПУ та Рада Міністрів УРСР своїми постановами від 25 та 28 серпня 1965 р. ухвалили рішення про організацію Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР.

На I Установчому з'їзді УТОПІК у грудні 1966 р. відбулось затвердження Статуту, обрання правління і Ревізійної комісії. При Правлінні Товариства були створенні науково-методичні секції, серед яких активну діяльність розгорнули – військово-історичних пам'яток, пам'яток архітектури, пам'яток історії, пам'яток народної творчості та етнографії, пам'яток науки і техніки, громадська інспекція, науково-методична рада тощо<sup>4</sup>.

Відзначимо, що під тиском громадськості та окремих представників влади, серед яких заступник Голови Ради Міністрів України, майбутній голова УТОПІК П. Тронько, в 1965 р. також відбулось ухвалення постанов ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР про утворення на о. Хортиці в м. Запоріжжі Державного історико-культурного заповідника та увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва. Не зважаючи на те, що рішення так і не були реалізовані, в розробці цих проектів брали участь представники Товариства. Важливим напрямком діяльності УТОПІК було сприяння виявленню, вивченню, збереженню та доцільному використанню пам'яток. Товариством також передбачалось влаштування санкцій за допомогою партійних, радянських, громадських організацій проти осіб, винних у пошкодженні пам'яток. УТОПІК виступало за здійснення комплексних робіт по реставрації та відновленню козацьких пам'яток на території Черкаської, Київської, Запорізької та інших областей<sup>5</sup>. Функції по координації роботи, пов'язаної з архітектурними спорудами, виконувала секція пам'яток архітектури і містобудування при Республіканському правлінні УТОПІК, до складу якої увійшли Ю. Нельговський, М. Коломієць, Ю. Асеев, Л. Граужіс, Г. Логвин, В. Ленченко, Т. Тригунова тощо. Секції УТОПІК на місцях працювали над дослідженням, збереженням



пам'яток, складанням додаткових списків виявлених об'єктів для взяття їх на облік.

Збиранню інформації про становище історико-культурної спадщини сприяло надходження значної кількості листів на адресу Товариства від громадян, які наводили конкретні приклади руйнування споруд, просили вжити необхідні заходи. Так, впродовж 1967–1968 рр. до УТОПІК поступили сигнали про загрозове становище пам'яток Батурина Чернігівської області – гетьманської столиці при Д. Многогрішному, І. Мазепі та К. Розумовському. Зокрема, в Товариство звернулися член-кореспондент Академії наук УРСР О. Іваненко<sup>6</sup>, представник Спілки художників України В. Вечерський<sup>7</sup>, група співробітників Інституту мовознавства АН УРСР<sup>8</sup>. Вони висловили прохання вжити заходи для збереження таких пам'яток як будинок Кочубея кінця XVII – початку XVIII ст., поховання К. Розумовського тощо<sup>9</sup>. У зв'язку з цими фактами правління УТОПІК висунуло вимогу Чернігівській обласній організації товариства вжити необхідні заходи<sup>10</sup>.

Незадовільне становище палацу Розумовського та будинку Кочубея в Батурині привернуло також увагу місцевих пам'яткоохоронців. Так, в 1967 р. після обстеження цих споруд члени Бахмацької районної організації товариства звернулись до обласного правління з проханням поживавити ремонтні роботи в палаці Розумовського та відбудувати дім Кочубея. Для збереження цих пам'яток районне правління поставило питання про їх передання в оренду зацікавленим організаціям. В 1968 р. Чернігівська обласна організація схвалила пропозицію про реставрацію будинку Кочубея на кошти Бахмацької районної організації. Після завершення робіт тут передбачалось розташувати народний музей.

Питання про незадовільний стан пам'яток іншої гетьманської резиденції – м. Глухова Сумської області підняли в 1967 р. науковці Н. Новаківська, В. Мойсеєнко та журналіст М. Царев. В результаті їх звернення, обласний відділ у справах будівництва та архітектури разом з представниками обласного та районного правлінь Товариства та орендаря споруди здійснили



обстеження Миколаївської церкви XVII ст. Саме в цьому храмі відбулось висвячення гетьманів України І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського. Питання про утримання цієї пам'ятки та її терміновий ремонт розглядалось на засіданні виконкому Глухівської міської ради, в результаті чого орендарю запропонували провести ремонтні роботи в 1967–1968 рр. та вжити необхідні заходи для правильної експлуатації пам'ятки надалі<sup>11</sup>.

В 1967 р. на ім'я голови УТОПІК професора К. Дубини надійшла колективна заява про незадовільний стан Хортицького заповідника, на території якого, згідно з рішенням Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. мав споруджуватись історико-меморіальний комплекс запорізького козацтва. Авторами виступили голова Київської міської організації Товариства охорони природи, доктор історичних наук К. Стецюк, голова історичної секції УТОПІК, доктор історичних наук О. Компан, консультант проектної групи по створенню історико-меморіального комплексу кандидат історичних наук О. Апанович, заслужений діяч мистецтв УРСР, скульптор І. Гончар, письменник С. Плачинда, а також студенти-дипломники архітектурного факультету Київського державного художнього інституту В. Красенко, А. Матвієнко, В. Гуменюк, П. Римар, В. Куземко, В. Барсук, які безпосередньо працювали над створенням проекту історико-меморіального комплексу запорізького козацтва і неодноразово обстежували стан острова. Дописувачі засудили продовження хаотичної забудови територій заповідника, історично пов'язаних з життям козацтва, котрі передбачалось увічнити меморіальними знаками, зокрема, Музичної балки, Вошивої скелі тощо. Автори заяви виступили проти руйнування історичних пам'яток, меморіальних місцевостей та ландшафтів острова. Отримана заява розглядалась на засіданні президії Правління УТОПІК, був направлений запит про становище на Хортиці голові правління Запорізької обласної організації УТОПІК, заступнику голови облвиконкому М. Киценку з проханням поставити питання про упорядкування забудови острова та охорони державного заповідника



на розгляд перед Запорізьким облвиконкомом<sup>12</sup>. Але в цілому, не зважаючи на заходи Товариства по збереженню Хортицького комплексу, і на сьогоднішній день ці проблеми залишаються нерозв'язаними.

В 1967 р. представники УТОПІК проводили обстеження пам'яток Рівненщини. Вони схвально оцінили стан музею-заповідника «Козацькі могили» під Берестечком, особливо відзначивши діяльність одного з його засновників, завідуючого – П. Лотоцького. Вони також висловили побажання про поживлення підготовчих і якнайшвидший початок реставраційних робіт в Межигірській фортеці, стелі та башта якої стрімко руйнувалися. Становище Острозького ансамблю не викликало жодних зауважень в учасників огляду, водночас вони наголосили на загрозі знесення козацької церкви у с. Колесник Ольшанського району. Учасники обстеження підняли питання про необхідність термінового взяття на облік і захисту цієї пам'ятки<sup>13</sup>. Обстеженню становища об'єктів Рівненської області у 1967 р. також приділив увагу інший член УТОПІК, художник Г. Ткаченко. У доповідній записці Правлінню товариства він теж наголосив на необхідності термінових робіт у Межиріцькому архітектурному ансамблі. Зокрема, художник указав на те, що деякі будівлі фортеці напівзруйновані, позбавлені даху. Троїцька церква у Межиріччі перебувала у доброму стані тільки через опікування нею православною громадою. Г. Ткаченко також відзначив, що Луцький замок із палацом використовувався військовим відділом, і, якщо палац перебував у досить належному становищі, то на баштах була відсутня покрівля<sup>14</sup>.

Згідно плану реставрації пам'яток в 1967 р. Радою Міністрів були виділені кошти на відповідні роботи у Хотинській фортеці Чернівецької області. Проведення цих заходів контролювалося головою Правління УТОПІК К. Дубиною. Для перевірки за ходом здійснення консерваційних робіт, була утворена спеціальна комісія у складі представників Чернівецької обласної організації Товариства, обласного відділу у справах будівництва і архітектури, краєзнавчого музею та газети «Радянська Буковина». У вересні 1967 р. члени комісії надіслали у Правління



УТОПК свої висновки, в яких відмічалась надзвичайна неквапливість консерваційних робіт, причини якої полягали в недостатньому забезпеченні працівниками, обладнанням та транспортом<sup>15</sup>.

Важливе питання порушив у грудні 1967 р. заступник голови Бюро громадської інспекції товариства Г. Логвин. Він наголосив, що у зв'язку з планами побудови Могилів-Подільської ГЕС передбачалось затоплення значних територій разом із розташованими на них пам'ятками археології, історії та архітектури, що могло б призвести до їх знищення. Г. Логвин навів приклад, що до зони затоплення потрапив Хотин, а також Кам'янець-Подільський, в якому планувалось підняти воду на три – чотири метри. Вчений звертався з проханням поставити цей проект на обговорення громадськості<sup>16</sup>.

До УТОПК в 1968 р. надійшов лист, в якому приверталась увага до незадовільного становища могили учасників повстання «Коліївщина» 1767 р. в с. Кодня Житомирської області. УТОПК вжило заходи щодо упорядкування цієї пам'ятки<sup>17</sup>, але забезпечити оптимальну охорону вдалося тільки після занесення цього об'єкту до Державного реєстру нерухомих пам'яток України в 2001 р.

Відмітимо, що збереження пам'яток козацької доби значною мірою залежало від стану організації регіональних структур УТОПК. Наприкінці 1960-х рр. на одному з останніх місць перебували Закарпатські відділення Товариства. Причини гальмування роботи полягали у надмірній декларативності та формалістичному підході до охорони та збереження пам'яток, прямому ігноруванню керівниками районних організацій покладених на них обов'язків, а також у незабезпеченні необхідними приміщеннями<sup>18</sup>. Все це стояло на заваді вчасному розгортанню заходів по врятуванню від подальшої руйнації Мукачівського замку «Паланок», в якому під час національної революції XVII ст. відбувались дипломатичні переговори послів Б. Хмельницького. Пам'ятка потребувала термінових ремонтно-реставраційних робіт у зв'язку з аварійним становищем стін та північно-західного бастиону замку.



В 1969 рр. за дорученням Ради Міністрів УРСР спеціальна експедиція до Черкащини УТОПІК, до складу якої увійшли О. Компан, Г. Логвин, О. Апанович, В. Баран, С. Кілесю, О. Микитенко та інші, обстежила об'єкти Чигирин, Суботова та Холодного Яру. Дослідники розробили пропозиції по впорядкуванню цих історико-культурних об'єктів, запропонували зробити Чигирин та Суботів містами-заповідниками, а Холодний Яр – національним заповідником-парком. На жаль, тоді ці пропозиції залишились без уваги і не були реалізовані<sup>19</sup>.

На початку 1970-х рр. за дорученням заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Тронька УТОПІК вивчало становище козацьких пам'яток м. Кременця Тернопільської області. В результаті огляду з'ясувалось, що козацькі могили перебували в занедбаному стані, консерваційні роботи на фортеці під Замковою горою, яку в 1648 р. захопили війська М. Кривоноса, здійснювались занадто повільно. В результаті чого Товариство виділило кошти для проведення консерваційних заходів та досягло домовленість з Кременецьким комунальним відділом райвиконкому про благоустрій козацьких могил. Президія правління УТОПІК у своєму листі до П. Тронька наголосила на доцільності оголошення м. Кременця історико-культурним заповідником<sup>20</sup>. Зазначимо, що Кременець включено до Списку історичних міст, але заповідника з нього і досі не створено.

У серпні 1970 р. Президія правління УТОПІК ухвалила постанову «Про перевірку виконання орендних угод організаціями, які орендують пам'ятники культури», в результаті чого розпочалось обстеження архітектурних споруд, в тому числі об'єктів, пов'язаних з козацькою історією. Відмітимо, що перевірка торкнулась тільки споруд, взятих під державну охорону, решта об'єктів не потрапила до уваги пам'яткоохоронців, тому їх орендарі вдавались до більш жорсткої експлуатації. Так, на Рівненщині діяла спеціальна комісія у складі з представників громадської інспекції обласної організації товариства, облвідділу у справах будівництва та архітектури, облуправління культури, а також орендарів споруд<sup>21</sup>. Відбулось обстеження замку XV ст., який у 1648 р. штурмом захопили козаки отамана Коло-







у південно-західній частині споруди, поштукатурено стіни фасаду та пофарбовано їх у рожевий колір. Отже, внаслідок цих робіт, пам'ятка втратила свій первісний вигляд. Комісія постановила відкрити замуровану бійницю та перефарбувати стіни у сірий колір<sup>24</sup>. Відмітимо, що і це рішення не було найкращим, оскільки воно не ліквідувало змін, принесених у вигляд фасаду.

Полтавська обласна організація УТОПІК на чолі з К. Гладисем обстежила будівлі колишнього гетьманського палацу в м. Гадячі XVII ст., Успенську церкву 1686 р. в с. Лютенька Гадяцького району тощо, виголовила документацію на їх ремонтно-реставраційні роботи, здійснила фотофіксацію та обмірні креслення. Товариство опікувалося не тільки пам'ятками, взятими на державний облік, а також і тими, які не потрапили до цих списків. Так, зусиллями полтавських пам'яткоохоронців вдалось скасувати рішення облвиконкому про знесення Пушкарівської (Вознесенської) церкви 1762 р.<sup>25</sup>.

Новий етап у функціонуванні УТОПІК припадає на початок 1970-х рр., коли розгорнулась боротьба з так званим «українським буржуазним націоналізмом». Державна влада спробувала взяти під свій контроль громадські заходи по збереженню пам'яток, в результаті чого 3 жовтня 1972 р. Політбюро ЦК КПУ ухвалило постанову «Про роботу Українського товариства охорони пам'яток історії та культури». Діяльність цієї організації була піддана жорсткій критиці, засуджувалось «захоплення старовиною, її ідеалізацією», водночас указувалось на необхідність пріоритетного вивчення, реставрації та збереження пам'яток, пов'язаних з подіям революції, Великої Вітчизняної війни. В результаті такого підходу значна частина об'єктів козацької доби не була поставлена на державний облік, не охоронялась, що призвело до подальших пошкоджень та руйнувань. Ініціатива у її вивченні та збереженні належала окремим ентузіастам. Зокрема, значна робота по дослідженню місця Берестецької битви 1651 р. здійснювалась археологічною експедицією Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом І. Сवेशнікова. Розкопки розпочались у 1970-му і



тривали понад вісімнадцять років, ознаменувались унікальними знахідками. УТОПІК надавало як наукову, так і матеріальну підтримку дослідникам, частина яких входила до його лав<sup>26</sup>.

Рада Міністрів УРСР 24 листопада 1976 р. ухвалила постанову «Про затвердження переліку старовинних малих і середніх міст та інших населених пунктів республіки, що мають пам'ятники історії, містобудівництва і архітектури». Помітний внесок в її реалізацію зробила секція пам'яток архітектури і містобудування при Республіканському правлінні УТОПІК. В 1978 р. Товариством було ґрунтовно проаналізовано пропозиції спеціалістів, розроблено та накреслено заходи, в яких передбачалась активна участь громадськості. Члени секції брали участь у розробці, консультуванні та обговоренні планів і проектів забудови стародавніх населених пунктів в УРСР, надавали свої рекомендації по реставрації та використанню пам'яток<sup>27</sup>.

Напередодні святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією президія правління Товариства ухвалила постанову від 29 вересня 1978 р., згідно з якою розгорнулось обстеження, виявлення та вивчення козацьких пам'яток і пам'ятних місць<sup>28</sup>. В процесі виконання цього рішення представники Чернігівської обласної організації Товариства в 1978 р. обстежили низку об'єктів, пов'язаних з козацькою історією, засвідчивши загрозливий стан багатьох із них. Огляд показав надзвичайно погане становище Густинського Троїцького монастиря Прилуцького району. Припинились реставраційні роботи, але консервації пам'ятки не відбулось, тому встановлені рихтування, інші дерев'яні реставраційні конструкції стали непридатними. У склепі-підвалі розташувався склад овочів для інтернату, територія комплексу запустила, пам'ятки зсередини були засміченими. Члени УТОПІК зазначили, що в 1975 р. здійснювалось попереднє обстеження цього комплексу, результати якого разом із пропозиціями архітектурної інспекції обласної організації товариства направлялись в обком КПУ, але залишились без уваги<sup>29</sup>.



До негативних наслідків призвело також припинення реставраційних робіт у Миколаївській церкві 1720 р., збудованої полковником Г. Галаганом у м. Прилуках, зокрема, зняття куполу на невизначено довгий строк могло тільки прискорити руйнування пам'ятки. В запущеному становищі перебувала полкова скарбниця першої чверті XVIII ст. у Прилуках, що розташовувалась на території приватної садиби. Значні пошкодження Замкової церкви у Ніжині на території колишньої Ніжинської фортеці великою мірою були спричинені переобладнанням споруди під холодильник. Суперечлива ситуація виникла з архітектурним ансамблем Спасо-Преображенського монастиря у м. Новгороді-Сіверському. Згорання реставраційних робіт, відсутність консерваційних заходів призвели до подальшого руйнування пам'ятки та означали збільшення витрат на ліквідацію її аварійного стану в подальшому. Цей комплекс використовувався інтернатом для людей похилого віку, директор якого мав необхідні кошти для реставрації споруд. Але його численні звернення з цього приводу до облвідділу у справах будівництва та архітектури виявились безрезультатними<sup>30</sup>.

За результатами огляду представники Чернігівської обласної організації Товариства направили листа до обкому КПУ, в якому указали на відсутність необхідної уваги до пам'яток історії та культури на місцях, не реалізацію існуючих можливостей для їх збереження та раціонального використання. Учасники обстеження наголосили, що місцеві органи влади повинні застосувати засоби підприємств, господарських, торговельних та інших організацій для розгортання першочергових заходів по збереженню пам'яток, які розташовані на їх територіях, а для раціонального використання враховувати особливості та значення кожної пам'ятки в контексті її місце розташування. Також указувалось на необхідність розчистки території пам'яток від зелених насаджень, які захарашували та руйнували цінні споруди. На думку дописувачів до вирішення цих завдань місцеві органи влади могли би підключити представників УТОПІК. Аналізуючи причини такого незадо-



вільного становища, учасники огляду прийшли до висновку, що крім відсутності грошових асигнувань та необхідних матеріалів мають місце недостатнє опікування облвідділу у справах будівництва та архітектури і місцевих органів влади збереженням та використанням пам'яток, неправильне планування та неякісність реставраційних робіт, а також незначний обсяг консерваційних заходів<sup>31</sup>.

В 1978 р. відбулось заснування першого українського пам'яткоохоронного видання, яким став інформаційно-методичний бюлетень УТОПК «Пам'ятники України», а згодом – всеукраїнський часопис «Пам'ятки України». На його сторінках друкувались історичні розвідки про долю козацьких пам'яток, результати їх досліджень, а також офіційні матеріали Товариства, стенограми конференцій тощо.

Підготовка фундаментального енциклопедичного багатотомного видання – «Зводу пам'яток історії та культури», що розпочалась у 1982 – 1983 рр. призвела до розгортання широкого громадського руху по виявленню, вивченню та дослідженню пам'яток козацької доби.

У зв'язку з розгортанням у другій половині 1980-х рр. процесів демократизації та гласності, початком національного відродження, відбувались зміни у суспільній оцінці історико-культурної спадщини, пов'язаної з історією козацтва, до якої зростав інтерес.

Перша комплексна наукова експедиція «Запорізька Січ: зруйноване й уціліле» під керівництвом визначної дослідниці українського козацтва О.Апанович відбулась в 1989 р. Маршрут пролягав уздовж Дніпра по території Черкаської, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей. Метою було комплексне обстеження та початкове впорядкування вцілілих козацьких пам'яток. Організатором виступила редакція журналу «Пам'ятки України» за підтримки Українського фонду культури в рамках програми «Часи козацькі» УТОПК. В результаті своєї подорожі дослідники констатували незадовільне становище значної кількості уцілілих пам'яток: розривання козацьких могил, повалення хрестів, запустіння соборів,



зокрема, Троїцької церкви Мотронинського монастиря на Черкащині тощо. Дослідники наголосили на значній загрозі техногенних факторів для історико-культурної спадщини, особливо на території Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей<sup>32</sup>.

Увагу УТОПІК привертала також охоронні зони пам'яток, які не завжди могли забезпечити комплексне збереження об'єктів і потребували кваліфікованого перегляду. Так, спеціалісти зазначали, що вивчення креслень охоронних зон і обстеження прилеглих до пам'яток архітектури територій часто свідчило про те, що межі охоронних зон та зон регулювання забудови були недостатніми і задовольняли лише формальні вимоги. Не повне врахування особливостей ландшафту, головних оглядових точок, а також відомих за історичними джерелами кордонів прилеглих до пам'яток територій, негативно позначались на охороні споруд. Це стосувалось, зокрема, Собору Різдва Богородиці у Козельці та Трьохсвятительської церкви в с. Лемеші Козелецького району Чернігівської області. Але навіть наявні охоронні зони зазнавали численних порушень. Зокрема, в охоронній зоні Катерининської церкви 1715 р. у Чернігові тривалий час функціонував танцювальний майданчик<sup>33</sup>. Обстеженням було виявлено, що не дотримувалась охоронна зона замку XVI ст. в м. Дубному, замкові укріплення потребували термінових консерваційних та реставраційних заходів. Президія УТОПІК виділила кошти на виготовлення проектної документації для реконструкції цієї пам'ятки, а також добивалась дотримання охоронної території<sup>34</sup>.

Отже, рубіжною віхою для долі козацьких пам'яток стала середина 1960-х рр., коли відбулось утворення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, яке згуртувало пам'яткознавців і стало єдиною організацією, спроможною на той час вирішувати широке коло питань навіть при відсутності закону про охорону пам'яток. Збиранню інформації сприяла широка мережа підрозділів Товариства та активність громадян, які в своїх листах повідомляли УТОПІК про пошкодження та руйнування історико-культурної спадщини. Товариство брало



участь у обстеженнях козацьких пам'яток, заходах по їх консервації і реставрації, перевірках дотримання орендно-охоронних договорів. Але політична реакція, боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», що розгорнулися на початку 1970-х рр. обумовили прагнення радянської влади контролювати та скеровувати діяльність УТОПІК. Це призвело до того, що в 1970-х – першій половині 1980-х рр. робота по благоустрою пам'ятних місць та об'єктів козацької доби набула переважно епізодичного характеру, спираючись на ентузіазм окремих діячів. Процеси демократизації у другій половині 1980-х рр. сприяли активізації вивчення цього виду пам'яток, але реалізація нових програм по їх збереженню розпочалась вже після здобуття Україною незалежності.

Але, разом з тим, значна кількість об'єктів, пов'язаних з козацькою історією, не отримала необхідної уваги УТОПІК та організації оптимальних заходів по їх дослідженню та збереженню. Так, тільки у 1989 р. розпочалось комплексне обстеження Запорозьких Січей; козацькі некрополі та більшість пам'ятних місць козацьких битв залишалися малодослідженими і майже зовсім незахищеними від руйнувань, розорювань. Не зважаючи на ухвалення в 1978 р. Закону «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», порушення якого передбачало кримінальну відповідальність, і наявність в УТОПІК численних фактів пошкодження історико-культурної спадщини, судові справи Товариством не порушувались, і винні особи практично не зазнавали необхідних юридичних санкцій. Недоліками в роботі Товариства стали декларативність, надмірна централізація, нерідко – формалістичний підхід до охорони пам'яток. Все це разом з нестачею матеріальних засобів особливо далось знаки в 1990-х рр., коли УТОПІК опинилось у кризовому стані. Не зважаючи на це, беззаперечною заслугою Товариства стало збереження та врятування від загибелі значної кількості пам'яток українського козацтва, а також об'єднання цієї справою різних поколінь української громадськості. Досвід такої роботи особливо цінний в сучасних умовах, оскільки охорона історико-культурної спадщини потребує активізації спільних зусиль.



1. Піскова Е., Федорова Л. Нерухомі пам'ятки історії (теоретичні аспекти проблеми) // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 153.
2. Там само.
3. Там само. – С. 151.
4. Заремба С.З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: (Історичний нарис). – К., 1998. – С. 56.
5. Данилюк Ю.З. Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60–80-х роках // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в УРСР: У 6 ч. – К., 1989. – Ч. 4. – С. 119.
6. Центральний державний архів верховних органів влади (далі – ЦДАВО) України. – Ф. 4760. – Оп. 1. – Од. зб. 33. – Арк. 18.
7. Там само. – Од. зб. 53. – Арк. 152, 153.
8. Там само. – Арк. 18, 42.
9. Там само. – Од. зб. 33. – Арк. 18; Од. зб. 53. – Арк. 152, 153, 18, 42.
10. Там само. – Од. зб. 53. – Арк. 152, 153.
11. Там само. – Од. зб. 33. – Арк. 45.
12. Там само. – Арк. 6, 7, 8, 9.
13. Там само. – Арк. 36, 37, 38.
14. Там само. – Арк. 69, 70, 71.
15. Там само. – Арк. 58, 59, 60.
16. Там само. – Арк. 128.
17. Там само. – Од. зб. 53. – Арк. 41, 78, 79.
18. Державний архів Закарпатської області. – Ф. Р-2474. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 77, 78, 91, 93, 94.
19. Компан О., Апанович О., Ворончук Я. Місто стольне козацьке // Пам'ятники України. – 1970. – № 3. – С. 41, 42.
20. ЦДАВО України, Ф. 4760. – Оп. 1. – Од. зб. 116. – Арк. 14.
21. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), – Ф. Р-2528. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 20.
22. Там само. – спр. 19. – Арк. 24 – 29.
23. Там само. – Арк. 33, 34.
24. Там само. – Арк. 30 – 32, 34, 35.
25. Журавель Г., Гавриленко І. Вивчення та збереження пам'яток козацької доби на Полтавщині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб.ст. – К, 2001. – Вип. 12. – С. 34222





26. ДАРО. – Ф. Р-2528. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 36, 60, 61; Спр. 99. – Арк. 25, 66; Спр. 118. – Арк. 23; Спр. 151. – Арк. 20, 95, 100.
27. Данилюк В. Вказ. праця. – С. 133 – 134.
28. Там само.
29. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-518. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 7.
30. Там само. – Арк. 4, 5, 8, 9, 10
31. Там само. – Арк. 10, 11, 12.
32. Сериков А. Січ уціліла?! // Пам'ятки України. – 1989. – №. 4. – С. 6, 7.
33. ДАЧО. – Спр. 223. – Арк. 13; Спр. 302. – Арк. 13.
34. Поточний архів УТОПІК. Мат-ли засідання президії Республіканського правління Товариства за 1988 рік.

*Olga Demidenko*

**ACTIVITIES OF UKRAINIAN SOCIETY  
ON PROTECTING OF CULTURAL AND HISTORICAL INTEREST  
CONCERNING SAFETY OF THE PLACES OF CULTURAL  
AND HISTORICAL INTEREST OF COSSACK'S PERIOD  
DURING HALF OF 1960<sup>TH</sup> – 1980<sup>TH</sup>**

The article related to activities of Ukrainian society of protecting places of cultural and historical interest concerning to safety of the places of cultural and historical interest of Cossack period. Activity of the main department as well as various regional subdivisions of Ukrainian society on protecting places of cultural and historical interest has been considered. The actions of the monuments investigation, restoration and protection during second half of 1960<sup>th</sup> – 1980<sup>th</sup> were widely covered in present work.

